

Vár és nagybirtok a XIV. századi Magyarországon

Bevezetés

A XIV. század története a magyarországi nagybirtokok és várak története szempontjából három szakaszra osztható. A század első negyedére a hatalmas magánbirtokosok - a tartományurak - és a királyi hatalom párharca a jellemző. A királyi hatalom egyeduralkodója Csák Máté halálával válik visszafordíthatatlanná. Károly Róbert sorozatos győzelmeivel hatalmas birtokok és várak ura lesz. Birtokait nemcsak fegyvereivel, hanem jogi eszközökkel, peres úton is igyekezett minél inkább gyarapítani. Károly Róbert és fia, I. Lajos uralmának idejére a királyi birtokok túlsúlya jellemző, ebben az időben az országban található várak fele is a király tulajdonában volt. Ez a hatalmi koncentráció csak I. Lajos uralmának vége felé kezd megbomlani, nő a királyi adományok száma. A folyamat lánya, Mária, majd különösen Zsigmond uralkodásának első szakaszában felgyorsul és ezen az irányzaton Zsigmond csak később tud fokozatosan változtatni.

A tartományúri rendszer története

A tartományurak köre

Magyarországon a magánbirtokok a tatárjárás után indultak növekedésnek IV. Béla új politikája következtében, aki letett a korábban eladományozott királyi birtokok visszaszerzéséről és a földbirtokosokat támogatta abban, hogy birtokaikon várakat emeljenek. Az Árpád-kor végefelé a növekvő hatalmú nagybirtokosok saját gazdagodásuk érdekében egyre inkább függetlenítették magukat a központi hatalomtól, önkényeskedéseikkel szétzüllesztve annak tekintélyét. A kaotikus állapotokat kihasználva tovább gyarapíthatták vagyonukat. Ily módon az ország több nagy földesúri tartományra bomlott.

Kristó Gyula meghatározása szerint tartományúrnak tekinthető az, aki jelentős birtokokkal rendelkezik, kiterjedt familiárisi hálózata van, de ő maga nem tartozik senki más familiájába és politikailag, valamint katonailag előbb-utóbb szembekerül a királlyal. Ennek alapján a XIII-XIV. század fordulójának tartományurai: Csák Máté az ország északnyugati részén, Aba Amadé északkeleten, Ákos István Borsod megye, Petenye fia Péter Zemplén megye területén, Kőszegi Henrik, fiai és unokái a Dunántúlon és a Dráva-Száva köz nyugati felében, Borsa Kopasz és testvérei a Tisza, a Körösök és Erdély közt, Kán László és fiai Erdélyben, Csanád nembeli Vejtehi Teodor a Szörénységben, a Kárpátok és az Al-Duna közt, Babonic István a Szávától délre,

a Frangepánok az Adria északi partján, Subic Pál és fiai a dalmát tengerparton Horvátország és Bosznia között.¹

A tizenegy tartományúri család zöme ősi magyar vagy horvát nemzetségekből ered, ezek a családok minden szálal a korai feudalizmus gazdasági berendezkedéséhez kötődnek, kevésbé fogékonyak az új jelenségekre. Ez meghatározza birobalmuk gazdálkodását is.²

A nagybirtokosok tartományainak kialakulása

Annak ellenére, hogy a tartományurak ősi nemzetségek sarjai, hatalmuk nem nemzetségi, hanem családi alapon jött létre, annak alapját apjuk vagy nagyapjuk kezdte kiépíteni.³ A legtöbb kiskirály törzsbirtoka, központja ott volt, ahol a nemzetség bölcsője is ringott, tehát a család legősibb birtokain, amelyek a nemzetségi földek felosztásával kerültek a kezükbe. Másodlagos nemzetségi területeken épült viszont ki Csák Máté, Ákos István, Vejtehi Teodor, Kán László kiskirálysága.⁴ A XIII. század közepétől a nagybirtokosok és a tartományúri családok szórt birtokaik összevonására törekßenek, az egyes birtoktesteket csereberélik, pénzért adják-veszik egymás közt. Az új birtokok szerzésének leggyakoribb módja az erőszak, a jogtalan hatalmaskodás, a zsarolás.⁵

A tartományurak gazdasága

A tartományurak gyakorta viseltek magas méltóságokat / nádor, udvarbíró stb. /, címeiket hivataluk megszűnte után is megtartották, ezzel kívánván jogilag igazolni tetteiket. A tartományurak területein a közbiztonság nyomorúságos volt, ők maguk, vagy familiárisaik jobbágyokat, kereskedőket, utazókat fosztogattak. Kereskedelem ellenességüket a vámok elfoglalása és jogtalan vámok kivetése jellemzi, de emellett felléptek a városok önállósága ellen, tönkretették piacaikat. Igyekeztek a bányajövedelmeket is kksajátítani. Mindez a tartományúri gazdaság parazita, elavult jellegét mutatja, a kiskirályok visszaélteka virágzó feudalizmus gazdasági viszonyaival, ténykedésük azokat sorvasztotta.⁶

A tartományúri rendszer bukása

Károly Róbert az 1310-es években vivta csatáit az oligarchák ellen, központosító törekvéseibenszámithatott a városi polgárság támogatására is, akiknek érdekeit szintén nagyban sértették a tartományurak önkényeskedései. Aba Amadé halála után a rozgonyi csatában sikerült a kárálynak fiai seregét legyőznie. 1313-15 közt meghalt Kán László, 1316-ban Károly Róbert hadat viselt Borsa Kopasz ellen és legyőzte Vejtehi Teodort. 1315-ben meghalt Ákos István, fiai Csák Mátéhoz / akárcsak korábban az Amadé

fiak /, majd Kán László fiaihoz csatlakoztak. 1316-ban és 1319-ben sikerült győzelmeket elérni a Kőszegiek ellen, és több várukat visszaszerezni. 1321-ben Petenye fia Péter sorsa teljesezik be, várait megvívják, birtokait elkobozzák. Csák Máté halálával pedig lehetővé válik a trencsényi, nyitrai területek visszacsatolása is.

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a tartományúri rendszer bukása szükségszerű volt, mivel a természeti gazdálkodás viszonyaiból eredt, semmi korszerűt nem tartalmazott, irányító, elnyomó funkcióit sem tudta ellátni és emellett kiváltotta az egész társadalom ellenállását.⁷

A vár szerepe a nagybirtok életében

A várak stratégiai jelentősége

Egy vár birtoklása különleges, kiemelkedő hatalmat biztosított tulajdonosának, nem véletlen tehát, hogy Magyarországon várat csak királyi engedéllyel lehetett építeni.⁸ A vár jelentőségét aláhúzza az is, hogy eltérés mutatkozik a vár és a földbirtok öröklésében. Werbőczinél azt találjuk, hogy az özvegyek nem zárhatók ki férjük birtokaiból és házaiból, "kivéve ha a ház vár, amely nem adható át / az özvegynek /, hanem helyette másutt, a váron kívül kell részére házat lakóhelyül kijelölni."⁹ Egy nagybirtokos sohasem rendelkezett a királyénál nagyobb sereggel, de ha vára volt, sikerrel ellenállhatott a királynak.¹⁰

ezért tapasztaljuk a kiskirályok mohó várépítési és várszerzési törekvésait, amelyek például azt eredményezték, hogy Csák Máté kezén mintegy 40-50 vár volt.¹¹ A kiskirályok a várakkal igyekeztek birtokaikat lezárni, védeni.¹² A vár differenciált a birtokosok közt, a vártulajdonos előnyösebb helyzetben volt szomszédainál, ennek ellensúlyozása azokat is vár építésére inspirálta, ezért is találunk az ország egyes területein oly sok várat egymás közelében.¹³ Ezek a területek az összefüggő erdőségekkel borított hegységek.¹⁴ Ennek magyarázata egyrészt az, hogy a királynak már csak itt voltak nagy eladományozható birtokai, másrészt a síkságokon rendezettebb feudális viszonyok uralkodtak, amelyek nem tették szükségessé a birtokosok számára a vár emelését.

A várépítetők köre

A korabeli oklevelekből kktünik, hogy a várépítés nem volt olcsó mulatság.¹⁵ Hiába állt a nagybirtokos rendelkezésére korlátlanul az ingyen munkaerő, jobbágyságot csak segédmunkára tudta befogni, a szakmunkások szerződtetése jelentős tőkét kívánt. Fügedi Erik szerint ilyen tőkével csak az országos méltóságokat viselő nagybirtokosok rendelkeztek.¹⁶

A vár, mint a nagybirtok központja

A mindenkori királyok törekedtek arra, hogy egy várhoz kellő számú birtok tartozzék, ha ugyanis ez hiányzott, akkor a várúr csak útonállással, rablással tudta fenntartani udvarát és várát.¹⁷ A vár tartozékainak együttes neve a dominium volt.¹⁸ A váruradalom népe adókkal, járadékokkal tartotta fenn a várat, kötődése a várhoz csak tárgyi volt, szemben a korábbi várjobbágyokkal, akik személyileg is a várhoz kötődtek.¹⁹ A vár a birtokos állandó lakhelye is volt, innen indult ki, ha birtokait körüljárta, vagy ha a királyi udvarba ment hosszabb tartózkodásra. A katonai védőműveken kívül a várhoz tartozott a palota, a kápolna, a cselédség lakhelye, raktárak és istállók is. A birtok esetenként a vártól távolabb is lehetett, de igyekeztek összevonni a kettőt, és ha lehetett, akkor a vár közelébe falvakat telepíteni, ha korábban nem voltak.²⁰ A nagybirtok és központja a vár nemcsak gazdasági, hanem törvénykezési egységet is jelentett, a földesúr, illetve a királyi várnagy a várból irányította a birtok gazdaságát, ítélkezett népei felett.²¹ Természetesen a tartományurak leverése után is voltak több várral rendelkező nagybirtokosok, akik váruradalmaikat teljes mértékben familiárisaik révén igazgatták. Mielőtt a familiárisi rendszert tárgyalnánk, röviden térjünk ki a tartományurak hatalmának megtörése utáni ország helyzetére.

Károly Róbert birtokpolitikája

A kiskirályok hatalmának leverése után Károly Róbert megkezdi a volt királyi birtokok visszavételét, váruradalmak szervezését.²² Az országban található váraknak mintegy a fele ekkor királyi kézen volt. Károly Róbert arra is gondosan ügyelt, hogy egy-egy birtokos várai ne hogy összefüggő láncolatot alkossanak, ne legyenek egy tömbben, mert az ismét a királyival konkuráló hatalmi központ kiépítésére csábított volna.²³ Engel Pál azt írja, hogy az Anjou korban a főnemesség egységes volt, társadalmilag nem állt messze a jómódú középnemességtől.²⁴ Ez az imént említett királyi politika sikerességét bizonyítja. A főnemeselek hatalomból való részesedésének előfeltétele a hűség volt, aki hűtlenné vált, elvesztette hatalmát, vagyis birtokait és várait.²⁵ Mályusz Elemér szerint Magyarországon a főurak még Lajos alatt sem "tudták hatalmukat családjukban örökléttessé tenni. A vagyont az ifjabb nemzedékek épségben vehették át...de az államtól nyert jogokat, a hatalom alapjait már nem."²⁶

Az egyházi birtokok újjáéledése

Székely György egyik tanulmánya szerint a tartományurak hatalmának megtörése után az egyház is nagy erővel látott hozzá birtokai újjászervezéséhez, elvesztett birtokai visszaszerzéséhez. Nagyon sok adat maradt fenn ebből az időből egyházi birtokszerzésekről, köztük erőszaka-

kosokról is.²⁷ Az egyházi birtokszerzéseket a későbbiekben Lajos király is ösztönözte. Pártolta az egyháznak tett adományokat és elővételi jogot is adott az egyház részére.²⁸ Az egyházi birtokok csak a jövedelmező birtokokat szerették, ami nem ilyen volt, azt inkább bérbeadták.²⁹ Az Anjou királyok alatt a szerzetesrendek vagyona és befolyása is új növekedésnek indult. Növelték vagyonukat a legrégebbi alapítású un. monasztikus rendek / bencések, premontreiek, ciszterciták /, a köldülörendek / ferencesek, domonkosok / közül a női rendházak jártak az élen, míg a remeterendek közül / agostoni rend, karthauziak, pálosok / a magyar alapítású pálos rend volt a legtehetősebb.³⁰

A nagybirtok irányítása és a familiaritás

Károly Róbert a királyi birtokokat várai köré csoportosította, egy-egy királyi váruradalom terjedelme nem volt nagyobb egy jómódú középnemesi családi birtokainál.³¹ A várak élén a várnagy / castellanus / állt, a királyi várnagyok a királyi megye bomlásával átvették az ispán szerepét; a vár birtokain kívül, de a megye határain belül igazgatási funkciókat is elláttak.³² A királyi várnagy, mint a váruradalom kezelője, az alája tartozó népek peres ügyeiben bíróként szerepelt. A magánföldesurak is nagy gonddal választották ki várnagyukat / várnagyaikat /, aki nemcsak tapasztalt katona, hanem hűséges anyagkezelő, kincsőrző is volt. Ezért ezt a funkciót általában birtokos nemesek töltötték be, akik nem voltak uruk joghatósága

alatt³³ és saját familiájukat is megőrizhették.³⁴ Természetesen nem minden nagybirtokhoz tartozott vár, ebben az esetben a birtok irányítója a gazdatiszt / officialis / volt. A nagybirtok személyzetéhez tartoztak még a káplán, az udvarbíró, a kancellár, valamint a kisebb hivatalok viselői; a vámszedők, sáfárok, erdőőrök stb.³⁵ A felsőbb hivatalnokok a földbirtokos familiárisai voltak, birtokos, vagy birtoktalan nemesek. A familiárisok saját hivatalukat szintén a familiájukból töltötték fel.³⁶ A birtok igazgatszolgáltatása a földesúr kezében volt, nagyobb ügyekben familiárisai döntöttek / várnagy, gazdatiszt /, akik évente háromszor körüljárva a birtokot, ítélkeztek.³⁷ A megyei apparátus csak akkor léphetett közbe, ha a földesúri bíróság vonakodott a panaszosnak igazságot szolgáltatni.³⁸ Kisebb ügyekben a nép a maga választotta falusi birókhoz fordult.³⁹ A bíró mellett választott esküdtek is működtek. Rajtuk kívül - ha a falunak szüksége volt rá - alkalmaztak hegymestert, pásztort stb. is.⁴⁰ A nagybirtok közreműködött az állami adók begyűjtésében is, állandó összeg, ill. terménymennyiség beadására törekedtek, aminek mértéke a birtok esetleges növekedésével sem változott.⁴¹

Függelék

Dolgozatom végén néhány okleveles példával szeretném a leirtakat illusztrálni.

AO II. 226. 1325. nov. 11.

Gömör vármegye alispánja és birótársai bizonyítják, hogy a dédesi várnak fölépítésére fordított fuvar díját Jakab várnagy Benedek fiának Lászlónak kifizette.

Az oklevél érdekessége, hogy " super populos seu iobagiones ipsius " vett igénybe Jakab várnagy más megyéből fuvart.

AO III. 569 - 570. 1339. jun. 18. Beszterce

Gogan és Aman besztercei alvárnagyok a Vesela nevű erdei terület benépesítésére Fodor Péternek engedélyt adnak.

AO V. 337 - 338. 1349. nov. 8. Déva

I. Lajos király az erdélyi püspököt, ki a királyt várába be nem eresztette, elfogatja és birtokaitól megfosztja.

AO V. 504 - 507. 1351. jun. 27. Buda

I. Lajos király átírja az egri káptalannak 1349. június 2-án kelt jelentését, amely szerint Tellesprunni Ottó fiai és lánya Anna, János gömöri és csongrádi főispán neje, Somogyi nevű Abaúj vármegyei birtokba beiktattattak, amelyet a királytól Dévény váráért és a hozzá tartozó falvakért cserébe kaptak.

ZSK I / 20. 1387. ápr. 16.

Zsimond néhai Zechen - i Konya bán fia Frank mesternek / és fiának Lászlónak / korábbi érdemeiért és mert visszaadta Lythua várát odaadja a Bars megyei Saskw várát.

ZSK I / 3290. 1349.febr. 2.

Kont Miklós özvegye a férjének adományozott bátorkői uradalom egyik falvvát a csatkai pálosoknak adta és külön parancsot küldött a várnagynak, hogy a falu jobbágysai felett a jövőben ne ítélkezzen.

ZSK I / 5616. 1398. dec. 15.

Zsigmond megengedi Berscyanouch - i Lathk fia Miklósnak, hogy kő- vagy favárat építsen.

Jegyzetek

1. Kristó 1979. 142 - 144.
2. Uo. 145 -147.
3. Uo. 148 - 149.
4. Uo. 150 - 151.
5. Uo. 157 - 159.
6. Uo. 160 - 165.
7. Uo. 205 - 211.
8. Holub 1929. 307.
9. Hármaskönyv, első rész, 98. cím 4.§ Mill. kiadás 180-181.
10. Fügedi 1977. 61 - 62.
11. Uo. 65.
12. Uo. 64.
13. Uo. 40 - 41.
14. Uo. 38.
15. Uo. 35.
16. Uo. 37.
17. Uo. 43.
18. Uo. 15.
19. Uo. 44 - 45.
20. Uo. 39.
21. Uo. 69 -70. , 72.
22. Uo. 70.
23. Uo. 86 - 87.
24. Engel 1977. 33.
25. Fügedi 1977. 87 - 88.
26. Mályusz 1940. 343.
27. Székely 1953. 334 - 336.

28. Uo. 336.
29. Uo.
30. Uo. 338 - 351.
31. Engel 1977. idézi Hómant, II. 91.14.
32. Fügedi 1977. 69.
33. Szekfü 1912. 70.
34. Kristó 1973. 137.
35. Sinkovics 1933. 10.
36. Uo. 11.
37. Uo. 20.
38. Uo.21.
39. Uo. 19.
40. Uo.10.
41. Uo. 23 - 24.

Felhasznált irodalom

Anjou - kori okmánytár, Szerk. Nagy Imre - Nagy Gyula
I - VII. Bp. 1878 - 1920.

Engel Pál, 1977, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya
a Zsigmond - korban /1387 - 1437/ Bp.

Fügedi Erik 1977, Vár és társadalom a 13 - 14. századi
Magyarországon Bp.

Holub József 1929, Zala megye története a középkorban H.n.

Kristó Gyula 1973, Csák Máté tartományúri hatalma Bp.

Kristó Gyula 1979, A feudális széttagolódás Magyarországon Bp.

Mályusz Elemér 1940, A magyar társadalom a Hunyadiak korá-
ban. in. Mátyás Király Emlékkönyv szü-
letésének ötszázéves évfordulójára
/szerk. Lukinich Imre/ Bp. I. köt.

Sinkovics István 1933, A magyar nagybirtok élete a XV. szá-
zad elején Bp.

Székely György 1953, Az egyházi nagybirtok újjászervezése.
Harc az egyházi kizsákmányolás ellen.
Eretnekmozgalmak. in Tanulmányok a pa-
rasztság történetéhez Magyarországon
a 14. században /szerk. uő./ Bp.

334 - 376.

Werbőczy István Hármaskönyv, Milleneumi kiadás

Zsigmond - kori oklevéltár I. /1387 - 1399/ szerk. Mályusz
Elemér Bp. 1951.